

Karina AKOPOVA-KRZACZYŃSKA

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Obraz rodziny w podręcznikach do nauki języka i literatury gruzińskiej

The Image of Family in Handbooks of the Georgian Language and Literature

Abstract: The author aims at reconstructing the image of family emerging from handbooks of the Georgian language and literature. She points to the relations between next of kin (husband — wife, parents — children, daughter-in-law — in-laws, grandparents — grandchildren) and persons in the family circle (family — neighbours, family — guests), as well as the functions performed by the family members (economic, socialising, guardianship). She indicates whether the handbook portrayal of family strengthens or transgresses the existing (Georgian) stereotypical conceptions of family.

Key words: linguistic-cultural picture of the world, Georgian family, Georgian language and literature handbooks

Celem niniejszego artykułu jest próba odtworzenia obrazu gruzińskiej rodziny, w tym funkcji każdego jej członka, relacji między nimi. Materiał badawczy wyekscerpowałam z wybranych podręczników¹ do nauki literatury i języka gruzińskiego w piątej, szóstej, siódmej, ósmej i dziewiątej klasie².

¹ V. Rodonaja, A. Arabuli, N. Nakudashvili, M. Khucishvili: *Kartuli ena da literatura*. Tbilisi 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ., ხუციშვილი მ., „ქართული ენა და ლიტერატურა“, თბილისი, 2012).

² W gruzińskim systemie oświaty klasy piąta, szósta, siódma, ósma, dziewiąta są tożsame z drugim, obowiązkowym poziomem kształcenia w Polsce, czyli z gimnazjum.

Wśród analizowanych przeze mnie tekstów znalazły się: wiersze liryczne (na przykład: *Deda* Aleka Szengelijego [„დედა” ალექო შენგელია], *Mamuli* Galaktiona Tabidzego [„მამული” გალაქტიონ ტაბიძე], *Samephos simgera* Waży Pszaweli [„სამეფოს სიმღერა” ვაჟა ფშაველა]), teksty poezji ludowej (na przykład: *Kargi var* [„კარგი ვარ”], *Sakmeze celi gckdeba* [„საქმეზე წელი გწყდებარ”], *Szromit da simamacit* [„შრომით და სიმამაციტ”], *Iavnana* [„იავნანა”]), poematy (na przykład: *Bedi Kartlisa* Nikoloza Barata-szwiliego [„ბედი ქართლისა” ნიკოლოზ ბარათაშვილი]), opowiadania (na przykład: *Szesaze, Eteri, Miranducht* Rewaza Inaniszwiliego [„შეშაზე”, „ეთერი”, „მინანდუხტ” რევაზ ინანიშვილი], *Iavnanam ra hqmna* Iakoba Gogebaszwiliego [„იავნანამ რა ჰქმნა” იაკობ გოგებაშვილი], *Dedas* Giorgiego Leonidzego [„დედას” გიორგი ლეონიძე], *Bardnala* Lado Asatianiego [„ბარდნალა” ლადო ასათიანი], *Sarczobelazed* Ilia Czawczawadzejego [„სარჩობელაზედ” ილია ჭავჭავაძე]), legendy (na przykład: *Dadianis asuli da matchovari* Niko Lortkipanidzejego [„დადიანის ასული და მათხოვარი” ნიკო ლორთქიფანიძე]), baśnie (na przykład *Ori dzma* Sulchana Saby Orbelianiego [„ორი ძმა” სულხან-საბა ორბელიანი]), fragmenty różnych utworów: powieści (na przykład: *Data Tutaszchia* Tczabuji Amiredžibiego [„დათა თუთაშხია” ჭაბუჯ ამირეჯიბი]), dramatów (na przykład: *Marita* Giorgiego Leonidzego [„მარიტა” გიორგი ლეონიძე]), eposów (na przykład: *Rycerz w tygrysięj skórze* Szoty Rustaweliego [„ვეფხისტყაოსანი” შოთა რუსთაველი]), a także autobiografie pisarzy (na przykład *Czemi tavgadasavali* Akaki Cereteliego [„ჩემი თავგადასავალი” აკაკი წერეთელი]).

Istotny dla prowadzonych badań jest fakt, że obraz rzeczywistości znajduje swoje odbicie w języku, że jest obrazem subiektywnym, determinowanym życiowym doświadczeniem podmiotu, jego osadzeniem w danej kulturze. Przyjmuję, odwołując się do założeń językoznawstwa kognitywnego, że „na podstawie danych językowych można odtworzyć obraz świata istniejący w umysłach ludzkich”³, a językowy obraz świata jest „strukturą pojęciową, charakterystyczną dla każdego języka, za pomocą której ludzie mówiący tym językiem ujmują świat”⁴. To ujmowanie świata, inaczej zwane odtwarzaniem rzeczywistości,

obejmuje jej strukturyzację, czyli wyodrębnianie obiektów i zjawisk, będących obiektem zainteresowania danej wspólnoty ludzkiej [...], opis tych wyodrębnionych obiektów i zjawisk, podanie ich cech [...], uporządkowanie opisanych obiektów i zjawisk [...] i ich ocenę⁵.

³ E. Łuczyński, J. Maćkiewicz: *Językoznawstwo ogólne. Wybrane zagadnienia*. Gdańsk 1999, s. 29.

⁴ G. Habrajska: *Metody ankietowe i analiza tekstów z badań językowego obrazu świata*. W: „Język a Kultura”. T. 13: *Językowy obraz świata i kultura*. Red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz. Wrocław 2000, s. 73.

⁵ Ibidem.

Wiadomo, że nieodzownym elementem każdego społeczeństwa jest grupa zwana rodziną. Obejmuje ona pewną liczbę bliskich sobie ludzi, których łączy więź pokrewieństwa, która ma wspólnych przodków. Założeniem rodziny jest małżeństwo dające początek nowemu życiu. Małżonkowie troszczą się o wszystkich członków swojej rodziny, dbają zarówno o ich dobro materialne, jak i bezpieczeństwo⁶. Socjolog kultury Franciszek Adamski zauważył, że

rodzina stanowi duchowe zjednoczenie szczupłego grona osób, skupionych we wspólnym ognisku domowym, aktami wzajemnej pomocy i opieki, oparte na wierze w prawdziwą lub domniemaną łączność biologiczną, tradycję rodzinną i społeczną⁷.

Członków rodziny łączy więc szczególna więź duchowa, społeczna, biologiczna, a także wspólna tradycja. Od czasów najdawniejszych rodzina jest też niezwykle istotna dla każdego narodu, społeczeństwa. Rodzina jest rodzajem instytucji, ale i wspólnotą. Jej wspólnotowy charakter „wypływa z natury ludzkiej, wymaga od swych członków integralnego zespolenia celów i dążeń, rządzi się miłością, a nie prawem, daje swym członkom wiele radości i przyjemności [...]”⁸. Wspólnotowy charakter rodziny świadczy o jej niezwykłym i uniwersalnym charakterze, gdyż na świecie nie ma żadnej innej grupy społecznej, która byłaby zbiorem tak wielu kolektywnych uczuć, celów i pragnień. Rodzina jako wspólnota jest naturalną częścią ludzkiego życia, a nie sztucznie utworzoną formą. Jest też, jak zauważa Adamski,

jedyną grupą społeczną bazującą na czynnikach biologicznych i naturalnych, w której więzy miłości i pokrewieństwa nabierają najwyższego znaczenia. Jest też jedyną grupą zbudowaną na miłości, gdzie prawo interweniuje wyjątkowo dla umocnienia więzów wspólnoty. Tworzy najmniejszą społeczność ludzką, najbardziej naturalną, a zarazem konieczną, wcześniejszą od państwa czy innych grup zarówno w porządku czasowym, jak i logicznym⁹.

To rodzina zapewnia ciągłość biologiczną społeczeństwa i przekazuje dziedzictwo kulturowe następnym pokoleniom. Z kolei według gruzińskich badaczy, rodziną jest

⁶ Por. *Słownik języka polskiego*. Red. M. Szymczak. Warszawa 1978, s. 310.

⁷ F. Adamski: *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*. Kraków 2002, s. 29.

⁸ F. Adamski: *Socjologia małżeństwa i rodziny*. Warszawa 1982, s. 25.

⁹ F. Adamski: *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy...*, s. 32.

na podstawie małżeństwa i pokrewieństwa stworzony system społeczny — niewielka grupa ludzi, których łączy jedność, spójność życia, moralna wzajemna odpowiedzialność i pomoc¹⁰.

Rodzina jako grupa społeczna od wielu już lat znajduje się w kręgu zainteresowań badawczych przedstawicieli różnych dyscyplin, szczególnie etnologów i socjologów. W dotychczasowych badaniach etnologicznych i socjologicznych rodzina jest najczęściej traktowana jako społeczna instytucja spełniająca w stosunku do swych członków określone funkcje. Bada się więc między innymi środowisko kulturowe, jakie tworzy rodzina, oraz związki między kulturą rodziny a kulturą regionu (państwa), w którym dana rodzina funkcjonuje, a także relacje między kulturą rodziny i kulturą innych grup społecznych. Rodzina ujmowana jest jako system, poddany jednak oddziaływaniom społecznym. Bywa też analizowana jako wartość społeczna w kontekście stylów życia rodzinnego¹¹.

Wzajemne kontakty członków rodziny i poczucie świadomości wspólnoty oparte są przede wszystkim na więzach krwi oraz pochodzeniu, na tradycji kulturowej, na różnych zależnościach społeczno-ekonomicznych, często na podobnym sposobie i stylu życia, na akceptowanych normach zachowań i podobnym systemie wartości. W większości czynniki te decydują o przynależności do rodziny lub szerzej: do danej społeczności zamieszkującej jakiś obszar. Niemalże znaczenie mają oczywiście wspólne lub bliskie miejsce pochodzenia członków rodziny i rodzinne tradycje łączące się z kulturą tradycją środowiskową, lokalną, regionalną, narodową¹².

Dzisiejsza Gruzja to kraj, w którym dokonują się przemiany cywilizacyjno-kulturowe, ale ciągle też bardzo istotną rolę odgrywa tradycja. Dawne obyczaje, obrzędy żywe są w gruzińskich rodzinach, w naturalny sposób przechodzą z pokolenia na pokolenie. Rodzina dla Gruzinów¹³ jest niezwykle ważna, nadaje ich życiu sens. Jest wartością samą w sobie, ale też nośnikiem wartości. Rodzina gruzińska tworzy i przekazuje nowym pokoleniom kulturowe wzory zachowań. Jej członkowie starają się przekazać najmłodszym system uświęconych wartości, a tym samym mają wpływ zarówno na charakter jednostki, jak i — w konsekwencji — na charakter całej społeczności. Rodzina odpowiada nie tylko za tworzenie, przekazywanie i kontynuowanie tradycji kulturowej, ale także za formowanie i przestrzeganie systemu wartości, który stanowi integralną część owej tradycji¹⁴. Typowa gruzińska rodzina jest wielopokoleniowa, tworzą ją nie tylko dziadkowie, rodzice i dzieci, lecz także wszyscy bliżsi i dalsi krewni;

¹⁰ ბეჭია მ., ქართული საზოგადოების ენციკლოპედია, ტ. 7, გვ. 626—627, თბ., 1984.

¹¹ I. Bukowska-Floreńska: *Rodzina na Górnym Śląsku*. Katowice 2007, s. 12.

¹² Ibidem, s. 16.

¹³ Autorka artykułu wychowała się w Gruzji, do Polski przyjechała na studia magisterskie uzupełniające. Obecnie jest słuchaczką studiów doktoranckich.

¹⁴ I. Bukowska-Floreńska: *Rodzina...*, s. 10.

dominuje w niej model patriarchalny¹⁵ (charakteryzuje się on dominacją ojca, któremu podlegają zarówno współmałżonka, jak i dzieci; każdy z domowników dobrze zna zakres swych obowiązków)¹⁶. Młodzi Gruzini wiedzą na temat rodziny, świata, rodzinnych wartości, tradycji czerpią nie tylko z obserwacji najbliższego otoczenia. Istotny wpływ na kształtowanie ich wyobrażeń o rodzinie mają także podręczniki szkolne.

Podręczniki do nauki języka ojczystego to jedno z zasadniczych źródeł zdobywania wiedzy o języku, literaturze i kulturze kraju, w którym ktoś się wychowuje. Podręcznik jest swego rodzaju oknem, przez które uczeń zarówno spogląda w przeszłość i poznaje historię, tradycję, obyczaje, kulturę swoich ojców, jak i patrzy w przyszłość — projektuje nową rzeczywistość, wpisuje w nią siebie i swoich bliskich. Obraz rodziny, który trafia do ucznia za pośrednictwem podręczników, ma istotny wpływ na kształt tego pojęcia w umyśle młodego człowieka; można powiedzieć, że przekaz ten jest swego rodzaju podsumowaniem i zestawieniem doświadczeń danej wspólnoty (na przykład narodu), obowiązujących w niej norm, wartości, sposobów wartościowania oraz wyobrażeń i nastawień wobec tej rzeczywistości, i to zarówno materialnej, substancjalnej, zewnętrznej, jak i duchowej, psychicznej, świadomościowej, wewnętrznej¹⁷. Bardzo istotne jest zatem, jakie teksty (literackie, publicystyczne) znajdują się w podręcznikach szkolnych, jaki obraz rzeczywistości będą utrwalały, jaką wiedzę o świecie — przekazywały ich odbiorcom.

Interesowało mnie, jaki obraz rodziny jest wpisany w gruzińskie podręczniki: czy utrwalane są stereotypowe, tradycyjne wyobrażenia o gruzińskiej rodzinie, czy może dąży się do przełamывania tych stereotypów, czy autorzy książek dla ucznia uwzględniają zmiany (cywilizacyjne, kulturowe), jakie w Gruzji zachodzą.

W tekstach zawartych w analizowanych przeze mnie podręcznikach rodzina jest przedstawiana jako największa wartość dla wszystkich jej członków. Szczególnie mocno akcentuje się wspólnotowość rodziny, bardzo dobre relacje między jej członkami (serdeczność, miłość, wzajemna pomoc). Modelowa rodzina z gruzińskich podręczników jest duża i wielopokoleniowa, składa się zazwyczaj

¹⁵ D. Grzelewska: *Miejsce ojca we współczesnej rodzinie*. W: *Rodzina w pierwszym dwudziestoleciu XXI wieku. Problemy stare i nowe*. Red. E. Lubina. Lublin 2013, s. 28—29.

¹⁶ Przemiany cywilizacyjno-kulturowe w niewielkim stopniu wpłynęły na model rodziny gruzińskiej. W Gruzji nie obserwuje się nasilenia takich zjawisk, jak: zanikanie dużej wielopokoleniowej rodziny na rzecz rodziny dwupokoleniowej; malejące różnicowanie obowiązków małżonków na rzecz współuczestnictwa i współodpowiedzialności; przekształcanie rodziny patriarchalnej we wspólnotę o silnie zaznaczonych tendencjach egalitarnych; przejmowanie wielu drugorzędnych funkcji rodziny przez instytucje społeczne. Por. *Katolicyzm A—Z*. Red. Z. Pawlak. Łódź 1989, s. 339.

¹⁷ J. Anusiewicz, A. Dąbrowska, M. Fleischer: *Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej*. W: „Język a Kultura”. T. 13: *Językowy obraz świata i kultura*. Red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz. Wrocław 2000, s. 25.

z ojca, matki, dzieci, dziadka i babci. Czasem pojawiają się także wujkowie i ciocie¹⁸. Zazwyczaj codzienne życie i losy bohaterów rodzin gruzińskich związane są ze wsią, na której życie jest trudniejsze, często wymaga ciężkiej pracy na gospodarstwie. Spotykamy się również z rodzinami, które mieszkają w stolicy (Tbilisi) i mają dostatni dom (błyszcząca podłoga i meble, obrazy na ścianie i półki z książkami)¹⁹.

Podręczniki utrwalają obraz tradycyjnej gruzińskiej rodziny, patriarchalnej — o autorytatywnej pozycji ojca, jednak zdecydowanie więcej miejsca poświęcają matce, która jest przede wszystkim opiekunką życia rodzinnego i domowego ogniska.

Postać ojca przywoływana bywa rzadziej, ale jest ona bardzo wyrazista, zawsze też wartościowana pozytywnie. To przede wszystkim on odpowiada za spełnianie funkcji ekonomicznej (polega ona na zaspokajaniu potrzeb materialnych rodziny)²⁰. Ojciec z podręcznikowych tekstów wybiera taki rodzaj prac, które wymagają siły, sprawności fizycznej, niekiedy odwagi. Do jego obowiązków należy rozpalać ogień w kominku, budowanie domu, praca w domowym obejściu, zajmowanie się gospodarstwem. Warto podkreślić, że w podręcznikach nie wskazuje się konkretnego miejsca pracy ojca, jego zawodu, chociaż dowiadujemy się, że pracuje poza domem. To ojciec zajmuje się też winnicą i robi wino, jest tym, który wygłasza toasty w trakcie supry²¹.

Na podstawie tekstów podręcznikowych gruzińscy uczniowie na pewno nie poznają partnerskiego, egalitarnego modelu rodziny²². W przywołanych utworach — zwłaszcza tych ukazujących przeciętną gruzińską rodzinę — trudno jednak znaleźć obrazy rodziców (kobiety i mężczyzny), którzy w miarę równo dzielą się wykonywaniem prac domowych. W proponowanych w podręcznikach tekstach wyraźny jest podział ról, mąż nie pomaga żonie w prowadzeniu domu, żona nie towarzyszy mężowi, gdy ten buduje dom. Nie znajdziemy też obrazu wspólnej zabawy rodziców z dziećmi (niedostatecznie jest więc realizowana w podręcznikowych rodzinach funkcja rekreacyjna). Ojciec nie bawi się

¹⁸ „[...] rodzina oraz rodziny jej bliższych i dalszych krewnych mieszkające oddzielnie, ale utrzymujące ze sobą ściślejsze kontakty, stanowią krąg rodzinny”. Za: *Katolicyzm A—Z...*, s. 337.

¹⁹ Podr. kl. 7., s. 118.

²⁰ F. Adamski: *Socjologia małżeństwa...*, s. 49—63.

²¹ *Supra* — tradycyjna gruzińska uczta.

²² Model egalitarny opiera się na partnerskich relacjach małżonków oraz ich równości w podejmowaniu decyzji rodzinnych. Do zadań kobiety i mężczyzny należą zarówno utrzymanie najbliższych, jak i prowadzenie domu, przy czym stopień zaangażowania w określone obowiązki zależy od aktualnej sytuacji w rodzinie — gdy żona pracuje zawodowo, znaczną część zajęć domowych przejmuje mąż (lub odwrotnie). Możemy uznać, że model egalitarny stwarza wizerunek prawdziwej wspólnoty, w której małżonkowie nie dominują nad sobą, ale w duchu jedności dążą do najwyższego dobra rodzinnego. D. Grzelewska: *Miejsce ojca we współczesnej rodzinie...*, s. 25.

z najmłodszymi członkami rodziny, ponieważ jest zajęty pracą²³ (jeśli rodzina mieszka na wsi, pan domu wyjeżdża do pracy do miasta), matka natomiast jest zmęczona, jej czas wypełnia zajmowanie się domem i dziećmi (troska o sprawy dnia codziennego, lecz nie zabawa). Nieco inaczej kształtują się relacje w rodzinach dobrze sytuowanych: ojciec pracuje zawodowo, matka — tradycyjnie — zajmuje się rodziną. W domowych obowiązkach, zwłaszcza w pracy w gospodarstwie, pomaga jej służba. O bogactwie gospodarzy świadczy też ich dom — dobrze wyposażony. Inny także jest stosunek rodziców do dzieci, dorośli znajdują czas na spędzanie z dziećmi wolnego czasu, na przykład matka śpiewa córce, a ojciec bawi się z nią²⁴.

W obu typach rodzin funkcję opiekuńczo-wychowawczą pełnią w zasadzie oboje rodzice, jednak wyraźnie jest zaznaczony zakres ich obowiązków. Podręcznikowy ojciec odgrywa rolę żywiciela, opiekuna. Zapewnia członkom rodziny poczucie bezpieczeństwa i przynależności do jakiejś wspólnoty, której jest głową (funkcja opiekuńczo-zabezpieczająca). Ojciec to także przekaziciel zwyczajów i tradycji kultywowanych w domu rodzinnym oraz w społeczeństwie (funkcja socjalizacyjna). Jest dla swoich najbliższych autorytetem, tym, który ma wiedzę, który stoi na straży tradycji (zarówno tych ogólnonarodowych, jak i rodzinnych, związanych z pełnionymi rolami społecznymi). W podręczniku dla klasy piątej w jednym z utworów przywołany jest obraz ojca, który opowiada dzieciom historię Gruzji²⁵, w innym — ojca, który rozpiera syna — swojego następcę — niejako wbrew matce, która walczy o poprawne zachowanie chłopaka²⁶. Z kolei w podręczniku dla uczniów klasy siódmej znalazła się baśń Sulchana Saby Orbelianiego *Sila w jedności*²⁷. Ojciec — bohater tej baśni — poucza swoich synów, nakazuje im, aby trzymali się razem, żyli w zgodzie, ponieważ wówczas wróg nie będzie mógł ich pokonać. A zatem ojciec przejmuje na siebie obowiązek przekazania potomkom nie tylko wiedzy potrzebnej do normalnego funkcjonowania, ale także nauki prawidłowego zachowania się w określonych sytuacjach. Mówi on o normach i zasadach, wartościach niezbędnych w codziennym życiu (funkcja socjalizacyjna).

²³ Z nadmierną działalnością zawodową mężczyzny, kosztem życia rodzinnego, utożsamiamy „pragmatyczny model ojcostwa” (por. T. Sosnowski: *Ojciec we współczesnej rodzinie. Kontekst pedagogiczny*. Warszawa 2011, s. 201—210), który usprawiedliwia wszelkie uchybienia wobec najbliższych korzyściami materialnymi. Zatem aktywność zawodowa jest tu najważniejszą powinnością mężczyzny. Dodajmy jednak, że jeśli ojciec dysponuje wolnym czasem, chętnie spędza go z dziećmi, ucząc ich własnych najlepiej rozwiniętych cech: przedsiębiorczości i praktycznego myślenia oraz umiejętności poradzenia sobie w każdej sytuacji życiowej. Por. D. Grzelewska: *Miejsce ojca we współczesnej rodzinie...*, s. 28—29.

²⁴ Podr. kl. 5., s. 59.

²⁵ Ibidem, s. 128.

²⁶ Podr. kl. 7., s. 120.

²⁷ Ibidem, s. 22.

Teksty podręcznikowe podkreślają wysoką pozycję aksjologiczną matki w rodzinie. Słowo „matka” stanowi zwykle element triady podstawowych pojęć egzystencjalnych: „dom” — „rodzina” — „matka”. W utworach zamieszczonych w analizowanych podręcznikach matka to osoba ciepła, opiekuńcza, aktywna przede wszystkim w środowisku wewnątrzrodzinnym, ale też czytana, dobrze znająca się na rękodziele. Do zadań kobiety — matki i żony — należy zajmowanie się domem, gotowanie, wychowywanie dzieci. Trzeba jednak podkreślić, że w analizowanych podręcznikach znajdziemy także obrazy kobiet, które pracują na farmie, w szkole (kobieta wykonuje zawód nauczycielki) albo w szpitalu (kobieta jest lekarką). Wykonują zatem zawody wysokiego społecznego zaufania, które często wymagają takich cech, jak na przykład opiekuńczość, empatia. W gruzińskich podręcznikach, mimo obrazów aktywności zawodowej kobiet, nie znajdziemy odniesień do tak zwanego syndromu superkobiety, nie jest więc w obraz matki wpisane przekonanie, że kobieta powinna być najlepsza w każdej dziedzinie, harmonijnie łączyć spełnianie na najwyższym możliwym poziomie swoich obowiązków zawodowych z byciem wzorową matką i żoną²⁸. Teksty podręcznikowe akcentują przede wszystkim to, że najważniejszą rolą kobiety jest troska o domowe ognisko, o domowników (model żony i matki — kapłanki domowego ogniska). Matka ma wspierać rozwój moralny dzieci, wpajać im pewne zasady, wyznaczać drogę życiową i dbać o standard zachowań. Zdarza się, że matka jest smutna bądź zmęczona, ale nawet wówczas nie zaniedbuje swoich obowiązków, nie potrafi (nie chce) zrezygnować z domowej krzątaniny: gotuje tradycyjne dania gruzińskie, przygotowuje posiłki na drogę, chodzi do szkoły na zebrania (to ona odpowiada za motywowanie dzieci do nauki), troszczy się o domowników i opiekuje się nimi, ostrzega dzieci przed niebezpieczeństwem (*გრობილად შვილს*²⁹). Natomiast — i ten motyw powraca — rzadko się z nimi bawi. Może na przykład uczyć córkę śpiewać, jednak nie ma w tych wspólnych działaniach elementu zabawy (można odnieść wrażenie, że dla dzieci, przede wszystkim córek, matka ma być wzorem zachowania, a zabawa z dziećmi mogłaby przyczynić się do osłabienia jej autorytetu). Mimo tej pozornej szorstkości często w wybranych do podręczników utworach matka jest przedstawiana jako ta, która kocha swoje dzieci w sposób bezwarunkowy, jest im bardzo oddana (matce nierzadko towarzyszy lęk o dzieci (*დაჰკანკალეზდა*), zawsze odnosi się do nich z wielką troską i miłością). Szczególną miłością matka darzy syna, zwłaszcza w tej rodzinie, w której nie ma ojca (na przykład zginął). W takiej rodzinie matka ma jeszcze jedną istotną funkcję — to ona pielęgnuje pamięć o mężu i opowiada o ojcu dzieciom³⁰.

²⁸ M. Stempka: *Praca zawodowa matki a jakość życia rodzinnego i osobistego*. W: *Rodzina w pierwszym dwudziestoleciu XXI wieku...*, s. 40.

²⁹ Podr. kl. 6., s. 80.

³⁰ Ibidem, s. 69.

Z przedstawionych spostrzeżeń wynika, że dla podręcznikowych rodziców najważniejszym zadaniem jest wychowanie dzieci i ich formacja moralna (przekazanie wartości, zasad i norm życia rodzinnego oraz społecznego). To jednak na matce spoczywa największa odpowiedzialność za wychowanie młodego pokolenia. Przekonujemy się o tym między innymi na podstawie wypowiedzi dzieci: [...] *matka cię nie wychowała...*³¹, [...] *matkę musiała mieć niedobrą*³², fraz. *ზოგი რა ძრუდე ვარსკვლავზე დაეზადება დედას...*³³ — *niektórzy pod krzywą gwiazdą się urodzili u matki*, fraz. *რა თონებში უნდა იწვოდეს მამის დედის გული...*³⁴ — *w jakim piekle się piecze serce jego matki*; [...] *nie masz matki, niech matka przyjdzie*³⁵.

Codzienne życie małżeńskie wyraźnie zorganizowane jest zgodnie z podziałem obowiązków między kobietą i mężczyzną. Mąż pracuje zawodowo (częsty jest obraz mężczyzny zapracowanego, zmęczonego), żona troszczy się o niego, podaje mu obiad, krząta się w domu, dba o sprawy codzienne. Nie spotykamy się z obrazem żony wymagającej od męża pomocy, współodpowiedzialności za gospodarstwo domowe. Ponadto, co warto podkreślić, dobra żona nie tylko jest poddana mężowi, gospodarna, pracowita, ale także okazuje szacunek rodzicom męża. O szacunku, jakim darzy kobieta teściów, o relacjach synowa — teściowie traktuje jeden z podręcznikowych utworów. Ukazuje on historię kobiety, której mąż ze względu na działalność polityczną zostaje uwięziony. Żona, pod nieobecność męża, mieszka w domu jego rodziców³⁶. Do dziś, zgodnie z gruzińską obyczajowością, wierna żona powinna czekać na swojego męża i zostać z teściami, opiekować się nimi, a tym samym okazywać szacunek i rodzicom męża, i jego rodzinie.

Na uwagę zasługuje również utrwalony w podręcznikach stosunek mężczyzny do kobiety. W wierszu gruzińskiego pisarza Waży Pszaweli *Piosenka królestwa*³⁷ (*სამეფოს სიმღერა*) kobieta jest dla kochającego ją mężczyzny królowną. Dlatego odnosi się do niej z miłością i szacunkiem, adoruje ją i broni jej. Bohater liryczny porównuje kobietę do ptaka, zachwyca się jej urodą (ma ona czarne oczy i czarne rzęsy (*შავთვალწარბავ*)), jest gotowy oddać za nią życie.

W podręcznikowych tekstach dzieci są przede wszystkim przedstawiane jako skarb rodziców, powód do dumy i radości (por. *wschodzi słońce na dziecku*³⁸,

³¹ Podr. kl. 5., s. 27.

³² Ibidem, s. 28.

³³ Ibidem, s. 29.

³⁴ Podr. kl. 9., s. 39.

³⁵ Podr. kl. 5., s. 30.

³⁶ Podr. kl. 8., s. 58.

³⁷ Podr. kl. 7., s. 92.

³⁸ Wypowiedzenie w języku gruzińskim *მზის ამოსვლა ვიღაცაზე* [*mzis amoswla wighacaze*] — *wschodzi słońce na kimś* oznacza 'kogoś bardzo mocno kochać, komuś bardzo mocno zależeć na innej osobie'.

do szaleństwa ją [córkę] kochają). Zdarza się, że dziecięcy bohater wymaga od bliskich szczególnej troski, ponieważ jest chory. Cała rodzina okazuje wówczas dziecku wsparcie, spotyka się i pomaga mu dojść do zdrowia. Jednak — co może zaskakiwać — obrazów szczęśliwych dzieci w podręcznikowych tekstach nie znajdziemy wiele. Najmłodszy często mają trudne dzieciństwo, umierają ich rodzice, zostają sierotami, wychowują ich dziadkowie. Bywa, że dziecko zostaje porwane, niekiedy biedne, głodne, samo musi w życiu dawać sobie radę. Dziecko, które znalazło się w trudnej sytuacji (zostało sierotą lub półsierotą — ten ostatni obraz jest częsty w podręcznikach), potrafi jednak zadbać o siebie i zazwyczaj o matkę wdowę; jest odpowiedzialne, pracowite. Troszczy się o matkę, okazuje jej wielką miłość i przywiązanie. Dbą o cały dom, rozpala ogień w kominku, zajmuje się inwentarzem żywym.

Motyw miłości dziecka do matki często powraca w podręcznikowych tekstach. Dobrym przykładem jest wiersz Aleka Szengelijego *Deda*³⁹:

წყაროს წყრიალი რომ მესმის
გულს რომ აცოცხლებს ცივ-ცივი,

Dźwięk źródła, który ja słyszę,
Jej zimna woda, która ożywia
serce,

ეს დედაჩემის ხმა არის
და დედაჩემის სიცილი!

To jest głos mojej mamy,
To jest śmiech mojej mamy!

მაღლობზე ტყე რომ შრიალეხს
მთას მიქარგული არშიად,

Las szumiący na wyżynie,
Haftowany na górze czarna
linią,

დედას, საყვარელ დედილოს
თითქოს თმა ქარში გაშლია!

To mojej mamy, kochanej mamy,
Jakby włosy na wietrze
rozpuszczone.

მთების მხურვალე კალთებიც
დედის კალთაა ნამდვილად,

Gorące stoki górskie
To tak naprawdę kolana mojej
matki.

მთაზე რომ თეთრი ნისლია
დედამ უბოძა მანდილად!

A na górze biała mgła, o której
Mama mówi, że jest opiekunem!

ასეა ჩემი სამშობლო
მიწის ყოველი მტკაველი,
დედის მკერდივით თბილია,
ტკბილია ჩემი მთა-ველი!

Taka jest moja ojczyzna,
Gdzie każdy kawałek ziemi
Jest ciepły jak pierś mamy.
Słodkie (kochane) są me góry
i pola!

³⁹ Podr. kl. 5., s. 116.

W utworze matka jest porównana do elementów gruzińskiej przyrody: źródła, lasu, gór. Dla podmiotu lirycznego matka i ojczyzna to dwie najważniejsze miłości. Zestawienie mamy z pięknym krajobrazem, cechami przyrody pozwala ukazać zarówno niezwykłą urodę kobiety, jak i istotne cechy jej charakteru, przede wszystkim opiekuńczość, troskę o dziecko, miłość, którą je otacza.

Dziecięcy bohaterowie z gruzińskich podręczników mają od 10 do 15 lat. Pomimo swego młodego wieku dzieci są dojrzałe, odpowiedzialne i rozważne. Na przykład jedna z bohaterek — dziesięcioletnia dziewczynka, która mieszka na wsi, jest bardzo samodzielna. Jej rodzice pracują, więc rano sama wstaje, sama też się ubiera, wychodzi zobaczyć gospodarstwo, sprawdza, czy wszystkie owieczki są na miejscu, później sama przygotowuje się do szkoły i idzie na zajęcia⁴⁰. Sąsiedzi, spotykając ją w drodze, zwracają się do niej *ეთერ ქალო* [eter-qalo], czyli kobieto — Eteri⁴¹, a nazywają ją tak, ponieważ zachowuje się jak dorosła kobieta. Pomimo niewątpliwych zalet dziewczynka pozostaje skromna, zawstydzają ją pochwały, przy starszych osobach chodzi z opuszczoną głową. Model Eteri pokazuje, że podstawą gruzińskiej kultury jest szacunek do osób starszych, zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Starszym należy okazywać bezwzględny szacunek i posłuszeństwo. Utrwalony tradycją jest też sposób wychowywania dzieci, kształcenia pożądanych cech. Dziewczynki wychowuje się w duchu skromności, uczciwości. Mają być dumne, powściągliwe w relacjach z płcią przeciwną, mieć poczucie własnej godności. Chłopcom natomiast wpaja się, że powinni być odważni, odpowiedzialni, powinni szanować dziewczęta i kobiety. Kształtuje się w nich poczucie własnej wartości. Można też zauważyć, że dzieci bardziej angażują się w pomoc matce niż ojcu, włączają się w domowe obowiązki. Przed powrotem mamy z pracy sprzątają i gotują obiad dla całej rodziny, potrafią tkać dywany, są pracowite. Starsze dzieci często dają przykład młodszemu rodzeństwu. Chłopcy nierzadko naśladują swoich ojców i dziadków, a dziewczynki — matki i babcie. Podział ról i obowiązków pozostaje niezmienny, utrwalony wielowiekową tradycją — jedno są charakterystyczne dla kobiet, inne — dla mężczyzn.

W badaniach nad gruzińską rodziną na szczególną uwagę zasługuje więź między rodzeństwem. Należy zaznaczyć, że jego wzajemne relacje są nacechowane pozytywnie, rodzeństwo darzy się miłością (*kochana moja siostra*⁴²), przyjaźni się, troszczy się o siebie nawzajem. Zawsze żyje w zgodzie, może na siebie liczyć, jest dla siebie wsparciem. Nie odnajdujemy obrazów rywalizacji między rodzeństwem. Dobrą ilustracją tych wzorowych relacji jest zamieszczona w podręczniku dla uczniów klasy szóstej baśń Sulchana Saby Orbelianiego *Dwóch braci*⁴³. Jeden brat daje po cichu drugiemu swój chleb, drugi postępu-

⁴⁰ Ibidem, s. 12.

⁴¹ Eteri — imię gruzińskie.

⁴² Podr. kl. 7., s. 101.

⁴³ Podr. kl. 6., s. 175.

je tak samo. Z kolei w podręczniku dla klasy dziewiątej znajdziemy opowieść o dwóch braciach sierotach, którzy zawsze trzymają się razem, wspierają się. Krzywda jednego z braci jest ciosem dla drugiego, ma on zamiar pomścić niesprawiedliwość wyrządzoną bratu (*მანამ კაცი მეკია, მანამ თავზე ქუდი მახურავს, სანამ პირში სული მიდგა...*⁴⁴ — *dopóki jestem mężczyzną, dopóki noszę czapkę na głowie, dopóki żyję, nie odpuszczę tego*). Teksty zaproponowane uczniom podkreślają wartość rodzeństwa i wzajemnych dobrych relacji. Akcentowane są: wspólne działania, wzajemna miłość, troska o siebie nawzajem (na przykład chłopak zostawił sobie mały kawałek chleba, a większy dał bratu⁴⁵).

Ważne miejsce w rodzinie gruzińskiej zajmują osoby starsze, dziadkowie. Pełen szacunek sposób odnoszenia się do nich utrwalają teksty zamieszczone w podręcznikach. Osoby starsze przekazują młodszemu pokoleniu dawne tradycje, obyczaje, obrzędy. Zapewniają ciągłość kulturową w rodzinie. Zdecydowanie częściej w utworach z podręczników pojawia się postać dziadka, rzadziej babci. Dziadkowie są bardzo opiekuńczy, troskliwi, dbają o dzieci, na przykład to dziadek myje nogi swojemu zmęczonemu wnukowi, pomaga mu odrobić pracę domową, ścieli łóżko. Dziadek stara się zastąpić wnukowi ojca, okazać mu jak najwięcej uczuć. Dzięki temu dziecko może się przekonać, że nie jest samo, że jest ktoś, kto nie da mu poczuć się samotnie. Pięknym przykładem miłości między dziadkiem i wnukiem jest opowieść z podręcznika dla klasy szóstej: gdy złodzieje włamali się do domu i zapytali pięcioletniego chłopca, gdzie dziadek ukrył w domu złoto, ten odpowiedział, że złotem dla dziadka jest on sam⁴⁶.

Rola babci jest eksponowana wówczas, gdy wnuki tracą rodziców, zostają sierotami bądź półsierotami. Na przykład w podręczniku dla klasy ósmej odnajdujemy tekst o babci, która pomaga synowi wychowywać dziecko, zajmuje się domem i jako najstarsza osoba w rodzinie wybiera męża dla swojej wnuczki, czyli decyduje o jej losie⁴⁷.

Teksty podręcznikowe utrwalają pewne stereotypowe myślenie, stereotypowe działania. Na przykład w gruzińskiej kulturze uważa się, że geny ze strony ojca są mocniejsze niż geny matki, to znaczy, że rodzina ze strony ojca jest bliższa niż rodzina matki. O tej cesze gruzińskiej mentalności dowiadujemy się z historii o osieroconym chłopcu, którym czasem opiekuje się dziadek ze strony ojca, a czasem babcia ze strony matki. Chłopak ostatecznie wybiera życie z dziadkiem, ponieważ są oni związani z sobą wspólnotą krwi (*...სიხელმძღვთიანე ბაბუა, სისწულია სიხელი...*⁴⁸ — *krew cię doprowadziła do mnie, cudem jest ona, wnuku*).

⁴⁴ Podr. kl. 9., s. 40.

⁴⁵ Podr. kl. 6., s. 82.

⁴⁶ Podr. kl. 5., s. 46.

⁴⁷ Podr. kl. 8., s. 207.

⁴⁸ Podr. kl. 7., s. 117.

Warto zaznaczyć, że w gruzińskim społeczeństwie pielęgnowane są dobrosąsiedzkie relacje. Sąsiedzi zawsze są mile widziani w gruzińskiej rodzinie, przyjmowani serdecznie. W podręcznikowych tekstach obecność sąsiadów w życiu rodziny jest wysoko oceniana. Szczególnie cenne są więzi sąsiedzkie w zbiorowościach wiejskich. Sąsiedzi to osoby, na które zawsze można liczyć, na przykład pomagają budować dom (bez ich wsparcia gospodarze nie poradziłiby sobie)⁴⁹. Domownicy liczą się ze zdaniem sąsiadów (ich opinia jest bowiem bardzo ważna; por. *რას იტყვიან მეზობლები*⁵⁰ — *co powiedzą sąsiedzi*), proszą ich o pomoc w trudnych sytuacjach⁵¹. Dzieci z rodzin mieszkających po sąsiedzku razem się bawią⁵², cała młodzież wiejska razem spędza wolny czas⁵³. Towarzyskie kontakty to przykład dobrych i bliskich relacji z sąsiadami w rodzinach gruzińskich.

Inną cechą charakterystyczną dla rodzin gruzińskich stanowi gościnność. Oprócz życzliwych i zaprzyjaźnionych sąsiadów mile widziani są także przypadkowi goście. Szacunek i gościnność okazywane przybyszom to znak rozpoznawczy gruzińskich rodzin (por. historię o gospodarzu zapraszającym do siebie przypadkowo spotkanych dwóch braci, którzy się zgubili — gospodarz daje im jedzenie, nocleg i własne łóżko⁵⁴; także tekst: *ჩემი ოჯახი დილიდან საღამომდე სტუმრებით იყო სავსე...*⁵⁵ — *moja rodzina od rana do wieczora była pełna gości*).

Obraz rodziny, jaki wyłania się z zamieszczonych w podręcznikach do nauki języka i literatury gruzińskiej tekstów, można uznać za stereotypowy. Na utrwalaony stereotyp składają się następujące wyobrażenia: typowa gruzińska rodzina to grupa bliskich sobie ludzi, która razem żyje i wspólnie działa. Ważne dla wszystkich jej członków są: bezpieczeństwo i spokój, wzajemna troska, okazywanie miłości i pozytywnych emocji; rodzina nadaje sens życiu, jest czymś bardzo ważnym i nienaruszalnym. Członkowie gruzińskiej rodziny są w podręcznikach idealizowani, a te same cechy przywoływane są w różnych tekstach: ojciec — głowa rodziny jest odważny, matka — kochająca i opiekuńcza, dzieci są posłuszne, dziadków cechuje troska o wszystkich członków rodziny oraz chęć niesienia im pomocy. Relacje między członkami rodziny są wzorowe — serdeczne, ciepłe. Z analizy wynika, że podręcznikowe teksty utrwalają obraz wspólczesnej, ale jednocześnie tradycyjnej gruzińskiej rodziny i mentalność mieszkańców Gruzji.

Uczeń (dziecko), jako odbiorca i użytkownik języka, jest jednym z najbardziej istotnych subiektów poznających świat. Język ma na niego istotny wpływ,

⁴⁹ Podr. kl. 5., s. 163.

⁵⁰ Podr. kl. 9., s. 33.

⁵¹ Podr. kl. 6., s. 109.

⁵² Podr. kl. 8., s. 201.

⁵³ Podr. kl. 8., s. 204.

⁵⁴ Podr. kl. 9., s. 32.

⁵⁵ Podr. kl. 8., s. 220.

bowiem wraz z nabywaniem języka przejmujemy olbrzymi skarbiec doświadczeń i przeżyć, który dany naród zebrał w swym języku w przeciągu tysiącleci [...]⁵⁶.

Dzięki tekstom zamieszczonym w podręcznikach uczeń podświadomie dowiaduje się, jaki powinien być on sam, jakie są jego obowiązki i funkcje w rodzinie, jaki model rodziny jest aprobowany, jaki byłby kontynuacją gruzińskiej tradycji.

Co istotne, uczniowie szkół gruzińskich nie znajdują w swoich podręcznikach utworów literatury zagranicznej, które pozwoliłyby im poznać inne modele rodziny (matriarchalny, przede wszystkim zaś egalitarny). Wydaje mi się, że warto takie teksty włączyć do gruzińskich podręczników. Młode pokolenie mogłoby w ten sposób skonfrontować model tradycyjnej rodziny gruzińskiej z innym, wyrobić sobie na jego temat opinię (i nie chodzi tu o to, by młodzi Gruzini zapomnieli o swoim pochodzeniu i wartościach kultywowanych przez pokolenia). Być może, dzięki współczesnej zagranicznej literaturze gruziński uczeń zmieniłby swój pogląd na przykład na rolę matki w rodzinie, która bierze na siebie wielki ciężar obowiązków, na pełnienie przez kobietę ról żony i matki oraz jednoczesne realizowanie własnych ambicji zawodowych, na relacje między małżonkami. Obecnie, poznając na przykład tekst o babci, która decyduje o losie swojej wnuczki i wydaje ją za męża za niekochanego człowieka, uczeń często uznaje, że jest to postępowanie słuszne i potem nierzadko przenosi tego typu zachowania w swoje dorosłe życie, staje się bezkrytyczny, mało elastyczny wobec starych gruzińskich tradycji. Owszem, młode pokolenie powinno szanować tradycje i obyczaje swojego kraju, aby nie zaginęły ślady dawnej kultury, ale — według mnie — zachowywanie tradycji nie wyklucza rozwoju, przemian w tradycyjnym modelu rodziny zgodnie z potrzebami zmieniającej się rzeczywistości zewnętrznej.

Skróty analizowanych podręczników

Podr. kl. 5. — V. Rodonaja, A. Arabuli, N. Nakudashvili, M. Khusishvili: *Kartuli ena da literatura 5 klasa*. Tbilisi, Scaviani, 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ., ხუსიშვილი მ., „ქართული ენა და ლიტერატურა 5 კლასი“, თბილისი, გამომცემლობა „სწავლანი“, 2012).

Podr. kl. 6. — V. Rodonaja, A. Arabuli, N. Nakudashvili, M. Khusishvili: *Kartuli ena da literatura 6 klasa*. Tbilisi, Scaviani, 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ.,

⁵⁶ J. Anusiewicz: *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku*. W: *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin 1999, s. 284.

ხუციშვილი მ., „*ქართული ენა და ლიტერატურა 6 კლასი*“, თბილისი, გამომცემლობა „სწავლანი“, 2012).

Podr. kl. 7. — V. Rodonaja, A. Arabuli, N. Nakudashvili, M. Khusishvili: *Kartuli ena da literatura 7 klasa*. Tbilisi, Scaviani, 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ., ხუციშვილი მ., „*ქართული ენა და ლიტერატურა 7 კლასი*“, თბილისი, გამომცემლობა „სწავლანი“, 2012).

Podr. kl. 8. — V. Rodonaja, A. Arabuli, N. Nakudashvili, M. Khusishvili: *Kartuli ena da literatura 8 klasa*. Tbilisi, Scaviani, 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ., ხუციშვილი მ., „*ქართული ენა და ლიტერატურა 8 კლასი*“, თბილისი, გამომცემლობა „სწავლანი“, 2012).

Podr. kl. 9. — V. Rodonaja, A. Arabuli, N. Nakudashvili, M. Khusishvili: *Kartuli ena da literatura 9 klasa*. Tbilisi, Scaviani, 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ., ხუციშვილი მ., „*ქართული ენა და ლიტერატურა 9 კლასი*“, თბილისი, გამომცემლობა „სწავლანი“, 2012).

Bibliografia

Adamski F.: *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*. Kraków 2002.

Adamski F.: *Socjologia małżeństwa i rodziny*. Warszawa 1982.

Anusiewicz J.: *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku*. W: *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin 1999.

Anusiewicz J., Dąbrowska A., Fleischer M.: *Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej*. W: „*Język a Kultura*”. T. 13: *Językowy obraz świata i kultura*. Red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz. Wrocław 2000.

Bukowska-Floreńska I.: *Rodzina na Górnym Śląsku*. Katowice 2007.

Grzelewska D.: *Miejsce ojca we współczesnej rodzinie*. W: *Rodzina w pierwszym dwudziestolecu XXI wieku. Problemy stare i nowe*. Red. E. Lubina. Lublin 2013.

Habrajska G.: *Metody ankietowe i analiza tekstów z badań językowego obrazu świata*. W: „*Język a Kultura*”. T. 13: *Językowy obraz świata i kultura*. Red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz. Wrocław 2000.

Katolicyzm A—Z. Red. Z. Pawlak. Łódź 1989.

Łuczyński E., Maćkiewicz J.: *Językoznawstwo ogólne. Wybrane zagadnienia*. Gdańsk 1999.

Rodonaja V., Arabuli A., Nakudashvili N., Khusishvili M.: *Kartuli ena da literatura 5 klasa*. Tbilisi 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ., ხუციშვილი მ., „*ქართული ენა და ლიტერატურა 5 კლასი*“, თბილისი 2012).

Rodonaja V., Arabuli A., Nakudashvili N., Khusishvili M.: *Kartuli ena da literatura 6 klasa*. Tbilisi 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ., ხუციშვილი მ., „*ქართული ენა და ლიტერატურა 6 კლასი*“, თბილისი 2012).

Rodonaja V., Arabuli A., Nakudashvili N., Khusishvili M.: *Kartuli ena da literatura 7 klasa*. Tbilisi 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ., ხუციშვილი მ., „*ქართული ენა და ლიტერატურა 7 კლასი*“, თბილისი 2012).

Rodonaja V., Arabuli A., Nakudashvili N., Khusishvili M.: *Kartuli ena da literatura 8 klasa*. Tbilisi 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ., ხუციშვილი მ., „*ქართული ენა და ლიტერატურა 8 კლასი*“, თბილისი 2012).

- Rodonaja V., Arabuli A., Nakudashvili N., Khusishvili M.: *Kartuli ena da literatura 9 klasa*. Tbilisi 2012. (როდონაია ვ., არაბული ა., ნაკუდაშვილი ნ., ხუსიშვილი მ., „ქართული ენა და ლიტერატურა 9 კლასი“, თბილისი 2012).
- Słownik języka polskiego*. Red. M. Szymczak. Warszawa 1978.
- Sosnowski T.: *Ojciec we współczesnej rodzinie. Kontekst pedagogiczny*. Warszawa 2011.
- Stempka M.: *Praca zawodowa matki a jakość życia rodzinnego i osobistego*. W: *Rodzina w pierwszym dwudziestoleciu XXI wieku. Problemy stare i nowe*. Red. E. Lubina. Lublin 2013.